

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ԿՈՐԻԻՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԲԱՂԴԱՍԱՐԵԱՆ

ԱՐԱՐԱՅԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ ԵՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵԳԷՈՆԸ (100-ամեակի առթիվ)

Սուրբ Երկրի մէջ գտնուող Արարա լեռը մինչեւ Առաջին Համաշխարհային պատերազմը անյայտ բարձրունք մըն էր Հայ ժողովուրդի համար, սակայն, 1918-ի Սեպտեմբեր 19-էն ի վեր՝ ան դարձած է նուիրական վայր եւ սրբազան անուն մը համայն հայութեան համար:

Հայոց Ցեղասպանութիւնը վերապրած եւ իրենց հարազատներու եղբրական մահուան վրէժով լեցուած Հայ կամաւորներ, որոնցմէ 600 զինուոր Մուսա Լեռան հերոսներէն էին, իբրեւ առանձին զօրագունդ, որը յայտնի էր Հայկական Լեգէոն (Armenian Legion) անունով¹, պատերազմի ընթացքին Հայ ժողովուրդին տրուած ինքնավարութիւն ստեղծելու խոստումի իրականացման յոյսով կը միանան Ֆրանսական բանակին եւ 1918-ի Սեպտեմբեր 19-ին կ'արձանագրեն զինուորական պատմութեան մէջ անհաւատալի յաջողութիւն մը²: Հայկական Լեգէոնի դիմաց կանգնած էին 1000 Թուրք եւ 600 Գերմանացի զինուոր³: Հետաքրքիր է, որ Թուրքերու վրայ հոգեբանական ճնշում գործադրելու նպատակով յարձակման նախօրէին Բրիտանական օդանաւը թշնամութիւնը թռուցիկներ կը տարածէ, որոնց մէջ գրուած էր, որ անոնց դիմաց կանգնած է 60 000-ոց Հայկական բանակ⁴: Այսպիսով, աշխարհի հզօր ոյժերը Թուրքերուն կը վախցնէին ոչ թէ իրենց բանակով, այլ՝ Հայկական ըլլալու հանգամանքով⁵:

Գրեթէ մէկ օր տեւած կռիւէն ետքը Հայկական Լեգէոնը յաջողութեամբ կը կոտրէ Թուրք-Գերմանական միացեալ բանակի դիմադրութիւնը եւ կը գրաւէ Արարա լեռը: Յաղթանակէն քանի մը շաբաթ վերջ Թրքական բանակը վերջնականապէս կը պարտուի, եւ Առաջին Համաշխարհային պատերազմը կ'աւարտի Դաշնակից պետութիւններու յաղթանակով: Կամաւորներէն՝ Մանուկ «Խան» Պաղտասարեան, անդրադառնալով Արարայի գրաւման, իր յուշերուն մէջ կը գրէ. «Հայկական զօրագունդին վերապահուած էր գրաւել այդ բարձունքը եւ արձանագրել յաջող աւարտ Պաղեստինի նակատամարտի

¹ 1916 թուականին Կիպրոսի մէջ Ֆրանսայի կողմէ կը կազմատրուի Հայկական Լեգէոնը, որուն երկու գումարտակները 1918-ի Ապրիլ-Մայիս ամիսներուն կը տեղափոխուին Եգիպտոս, իսկ ամառը՝ Փոքր Սալիտ-Քանթարա-Ռամլէ-Լոտ գծով Պաղեստինեան ռազմաճակատ: Օգոստոսի 30-ին Լեգէոնը կը տեղատրուի ռազմաճակատի առաջաւոր գիծէն մօտ 7 ֆմ հեռավորութեան վրայ (Տէս Գասպարեան Ռ., Հայկական Լեգէոնը (1916-1920 թթ.), «Հայկական բանակ», 1996, թ. 1, էջ 8):

² Ֆրանսացիները Հայերուն խոստացած էին ինքնավարութիւն ստեղծել Կեդրոնական եւ Հարաւային Թուրքիոյ մէջ: Հայկական Լեգէոնն ալ պիտի ըլլար նոր ստեղծուելիք Հայկական բանակին հիմնական կորիզը:

³ Տէս «Արարա», Նուիրուած Արարայի հիմնգերող տարեգարհին, 1923, Պոսթոն, էջ 6:

⁴ Թաթարեան Մ., Կամաւորի մը յուշեր, Անթիլիաս, 1960, էջ 15:

⁵ Պօղոսեան Ս., Հայկական զինուորի դերը Պաղեստինեան ռազմաճակատում 1918թ., «Էջմիածին», թ. 1, 2015, էջ 108:

համար»⁶։

Անգլիական բանակը Ապրիլ ամսուն փորձած էր գրավել Արարան, սակայն չէր յաջողած։ Անկէ վերջ եւս լեռը գրավելու Անգլիական բանակին երկու փորձերը ձախողած էին։ Արարայի գրաւումը վերապահուած էր Հայկական Լեզէոնին, որն իր քաջասրտութեան, տոկունութեան եւ զինուորական կարգապահութեան շնորհիւ յաջողեցաւ կատարել ռազմական այդ բարդ գործողութիւնը եւ արժանանալ Անգլիական եւ Ֆրանսական բանակի գլխաւոր հրամանատարներու գովասանքին։

Այս հրամանատարներն, ի լուր աշխարհի, յայտարարեցին այդ պատերազմին մէջ հայերու կատարած քաջագործութիւններու եւ Արարայի բարձրունքի գրաւման վտանգալի գործին մէջ յանդուգն ու ճարպիկ գործունէութեան մասին⁷։

Անգլիական բանակի գլխաւոր հրամանատար՝ Ճեներալ Ալէնպի այնքան գոհ մնացած էր Հայկական Լեզէոնի յաջողութենէն, որ իր տեղեկագրին մէջ կը գրէ, «Հայկական Լեզէոնը շատ կարեւոր դեր խաղաց մեծ յարձակման օրը, որ տեղի ունեցաւ 1918-ի Սեպտեմբեր 19-ին՝ Պաղեստինեան ճակատին վրայ»։ Ճեներալ Ալէնպի Հայ ազգային պատուիրակութեան նախագահ Պօղոս Նուպարին ուղարկած հեռագիրով կը յայտնէ. «Հպարտ եմ, որ Ձեր հայրենակիցները ակտիւ դեր խաղցան կռուին մէջ եւ մասնակցեցան մեր մեծ յաղթանակին»⁸։ Յատկանշական են նաեւ անոր հետեւեալ տողերը. «Հպարտ եմ, որ իմ հրամանատարութեան տակ ունիմ Հայկական գունդ։ Հայերը փայլուն կերպով կռուեցան եւ մեծ մասնակցութիւն ունեցան իմ յաղթանակի մէջ»⁹։ Իր կողմէն Ֆրանսական զօրքերու հրամանատարը եւս, որու հրամանատարութեան տակ կը կռուէր Հայկական Լեզէոնը, լոյս սփռեց այդ քաջարի մարտիկներու արժանիքներու, տոկունութեան եւ եռանդին վրայ, որոնց հաւատարմութիւնը դաշնակիցներուն անխախտ մնացած էր եւ պատիւ կը բերէր Ֆրանսական դրօշին¹⁰։

Մարտի ընթացքին Հայկական Լեզէոնը կու տայ 23 զոհ եւ 76 վիրաւոր։ Զոհուած կամաւորներու աճիւնները կը թաղուին Սեպտեմբեր 20-ին Արարա լեռան բարձունքին՝ Ռաֆաթի բարձունքի Հարաւ-Արեւմտեան լանջին, գիւղէն 300 մետր հեռաւորութեան վրայ՝ եղբայրական գերեզմանի մէջ¹¹։ Թաղման արարողութեան ներկայ էր զօրագունդի հրամանատար՝ գնդապետ Ռօմիէոն որ իր ճառին մէջ մասնաւորաբար կը նշէ. «Երբեք ձեր ցեղին յամառութիւնը – որ վերապրեցուցած է ձեզ դարաւոր փորձութիւններու մէջն – աւելի վեհ գործածութիւն մը ունեցած չէ։ Քնացէք ձեր փառքին մէջ. դուք նախնային բացիք Արդարութեան եւ Իրաւունքին՝ որոնք դարեւ ի վեր վտարուած էին այս շրջաններէն։ Պիտի գիտնանք ձեզի արժանի ըլլալ, որպէսզի այս հատուցումը կատարեալ եւ տեսական ըլլայ։

Ատիկա կ'երդնում ձեր դամբարանին վրայ, այս գերեզմանատան առջեւ զոր փառքի յիշատակարանի մը պիտի վերածենք եւ պիտի կոչենք Արարայի Գերեզմանատուն, այս անունին մէջ միացնելու յիշատակը մեր մեռելալներուն, անոնց զոհաբերութեան, անոնց յաղթանակին եւ այն հորիզոնին զոր այդ յաղթանակը կը բանայ իրենց հայրենակիցներուն

⁶ Merguerian Barbara, "Remembering the Armenian Victory at the Battle of Arara, September 19, 1918", The Armenian Mirror-Spectator, 2018.

⁷ Նշենք նաեւ, որ Հայկական Լեզէոններու Միութիւնը «Արարա» անունով իր պաշտօնաթերթը հրատարակած է Կիլիկիոյ մէջ։ Տե՛ս Կիլիկիա, «Արմէնիա», Մարտի, քիւ Ն, 1921։

⁸ Պօղոսեան Ս., Հայկական զինուորի դերը Պաղեստինեան ռազմաճակատում, 1918, էջ 117։

⁹ Նոյն տեղում։

¹⁰ «Պատմութիւն Ս. Գ. Հնչակեան կուսակցութեան 1887-1962», խմբագիր՝ Կիստուր Ա., հ. Ա., Պէյրութ, 1962, էջ 532։

¹¹ Պօյաճեան Տ., Հայկական Լեզէոնը, Պատմական Յուշագրութիւն, Ուօրթատուն, 1965, էջ 147։

ազգային բաղձանքներում առջեւ»¹²։

1925 թուականին Հայկական Լեգեոնի կամաւորներէն՝ Համբարձում Նազըրեանի նախաձեռնութեամբ եւ Երուսաղէմի Եղիշէ Արք. Դուրեան Պատրիարքի աջակցութեամբ ու օրհնութեամբ, Արարայի բարձրունքին զոհուած եւ հոն թաղուած Հայ Կամաւորներու մարմինները կը տեղափոխուին Երուսաղէմ եւ կ'ամփոփուին Ս. Փրկիչ Ազգային գերեզմանատան մէջ։ Յետագային այս եղբայրական գերեզմանին վրայ կը կառուցուի Արարայի յուշարձանը։ Տարիներ վերջ Համբարձում Նազըրեան այս դէպքին մասին կը վկայէ՝ ըսելով. «Իր կեանքի ամենէն ուրախ օրը այն օրն էր, երբ ինք օգնեց իր զինակից եղբայրներու մարմինները տեղափոխել Արարայէն Երուսաղէմ եւ ականատես ըլլալ անոնց թաղման արարողութեան՝ Հայ հոգեւորականի աղօթքով, Ս. Պատարագով եւ խունկով»¹³։

Ֆրանսական զօրքին հետ Հայկական Լեգեոնն ազատագրեց Ալեքսանտրէթը եւ հոնկէ մտաւ Կիլիկիա, ուր կեդրոնացան Ատանայի եւ Այնթապի մէջ։ «Արեւելեան Լեգեոն»ը վերանուանուեցաւ «Հայկական Լեգեոն» եւ դարձաւ հիմքը Կիլիկիոյ ինքնավարութեան պաշտպան բանակին¹⁴։

Սակայն, Արարայի ռազմական յաղթանակին եւ Հայ գաղթականներու՝ Կիլիկիա վերադարձին պատճառած ուրախութիւնը երկար պիտի չտեւէր։ 1919-ի աշնանը, Բրիտանական զօրքերը կը քաշուին Կիլիկիայէն՝ անոր պաշտպանութեան գործը թողլով Ֆրանսական բանակին։ 1920-ի Օգոստոսին, Դաշնակիցները պաշտօնապէս կը լուծեն Հայկական Լեգեոնը։ 1921-ի Հոկտեմբեր ամսուն Ֆրանսա կը ստորագրէ Անգարայի համաձայնութիւնը Ազգայնական Թուրքիոյ հետ, որով կը համաձայնի Կիլիկիայէն ամբողջապէս դուրս բերել Ֆրանսական բանակը։ Կիլիկիոյ Հայ ազգաբնակչութիւնը կը մնայ անպաշտպան։ Անոնց մէկ մասը անգամ մը եւս կ'ենթարկուի ցեղասպանութեան, իսկ մնացեալ մասը երկրորդ անգամ եւ, անվերադարձ, կ'արտաքսուի իր հայրենիքէն։

Իբրեւ պատմական իրողութիւն, կարելի է արձանագրել, որ Դաշնակից պետութիւնները վերջնական յաղթանակէն ետք, մոռցան Հայ ժողովուրդին տրուած իրենց խոստումները եւ Հայկական Լեգեոնի յաջողութիւնները ծառայեցուցին միայն իրենց իմփերիալիստական շահերուն։ Այսուհանդերձ, այս իրողութիւնը ոչ մէկ կերպ կը նուաստացնէ Արարայի յաղթանակին արժէքը եւ Հայ զինուորին արձանագրած սխրագործութիւնը¹⁵։ Ան պիտի շարունակէ խորհրդանշել Հայ զինուորին ռազմական քաջագործութիւնն ու անպարտ ոգին, ուստի Հայ ժողովուրդը ամէն տարի Սեպտեմբեր 19-ը պիտի նշէ որպէս Հայ կամաւորի սխրագործութեան օր եւ իր յարգանքն ու աղօթքը մատուցէ այն բոլոր զինուորներուն, ովքեր ինկան Արարայի բարձրունքին՝ յանուն Հայ Դատի եւ Հայ վրէժի։

¹² Պարթեւեան Ս., Հայկական Լեգեոնը, «Արարա», Աղեֆսանդրիա, 1919, էջեր 15-16։

¹³ Հ. Ե. Մ. Հայկական Եռամսեայ, 1984։

¹⁴ Պէրպէրեան Ն., «100 տարի առաջ, այսօր, Արարայի հակառակմարտին Հայկական Լեգեոնը ջախջախեց քուրդ-գերմանական զօրքերը», Լուսաւոր Աւետիս, 2018, էջ ։

¹⁵ Արարայի սխրագործութեան իւրօրինակ ապացոյց է Հայկական Լեգեոնի գերի բռնած Թուրք հազարապետին խոստովանութիւնը, ով չէր կրցած հաւատալ իր աչքերուն, որ Ֆրանսական բանակի համագգեստով Հայերու կողմէ պարտութեան մատնուած եւ գերի ինկած էին Թուրքական զօրքերը... Ան յայտարարած էր, որ «Միթէ դեռ Հայ կայ աշխարհի երեսին, մաշալլահ, մաշալլահ. ձեր ազգը երբէք չի մեռնիր ուրէմն» (Արզումանեան Մ., Արեւադիւրից վերածնունդ, Երեւան, 1973, էջ 409)։